

ATASÖZÜ VE DEYİMLERDE YEL VE SEL KAVRAMLARININ ANLAMLANDIRILMASI

The Signification of the Words "Yel" (Wind) and "Sel" (Flood) in Proverbs and Idioms

Ayşe DUVARCI*

Özet

Atasözleri ve deyimler insanlığın ve tabiatın değişik görünüşleri, durumları üzerine yapılan doğal gözlemlere dayalı çoğu genel yargılar içeren kalıp sözlerdir. Bunlar oluşturulurken canlı, cansız, insan, hayvan, bitki, eşya gibi pek çok soyut, somut varlık sembol olarak kullanılır. Bu semboller alegorik bir şekilde kavranmıştır ve öznel nesnel geçiş yapılırken insanoğlunun düşüncesinin bir eseri olarak hayatın her durumunu anlamlandırma vasıtası olurlar. Bu makalede Anadolu coğrafyasında sık görülen tabiat unsurlarından yel ve sel kavramlarının atasözü ve deyimlerde nasıl anlamlandırıldığı irdelenecek, bu kavramların dil kültürümüzün bu boyutundaki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözü, Deyim, Yel, Sel

Abstract

Proverbs and expressions are forms of words containing general ideas based on natural observations made on different views and situations of humanity. Many abstract or concrete, living or non living creatures like people, animals, plants, materials...are used as symbols while proverbs and expressions are being formed. These symbols are comprehended in an allegoric way and during the passage from subjective to objective, they are vehicles to provide meaning in every situation of life as an art of the thoughts of humanity. In this report the concepts of wind and flood as natural elements frequently seen in Anatolian geography will be investigated in the point of view of meaning in proverbs and expressions and the place of these concepts in the level of language culture will be studied to be determined.

Keywords: Proverb, Expression, Wind, Flood

Atasözleri ve deyimler gerek insanlığın, gerekse tabiatın değişik durumları ve görünüşleri üzerine yapılan doğal gözlemlere dayalı, genel yargılar içeren kalıp sözlerdir. Bu sözlerin temelleri yüzyıllar öncesinden atılmıştır ve dil ihtiyaç duyduğu anda, hazır kalıplar olarak bunları kullanır.

* Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aduvarci@baskent.edu.tr

Divanü Lügat'it Türk'te atasözü karşılığında “sav” kelimesi kullanılırken (Divanu Lugat-it Türk 1986: 154) daha sonraki kaynaklarda bunlar “ atalar sözü”, “ mesel ”, “darb-ı mesel ”, şeklinde ifade edilmişler, diğer Türk lehçelerinde ise “takmak”, “takpak”, “ nakıl”, “ makal”, “comak”, “söspek”, “ülgercomak” terimleri kullanılmıştır (Elçin 1977:137). Atasözleri geniş halk kitlelerinin yüzyıllar boyunca yaşadıkları tecrübeleri ve bunlardan doğan bilgileri aktaran, yol gösterici bir nitelik kazanmış, öğüt ve uyarı özellikleri taşıyan kısa ve özlü sözlerdir. Bunlara toplumun hayat felsefesini belirten vecizeler de diyebiliriz (Ülkütaşır 1962:2840). Bir atasözleyle belgelendirilen bir tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir (Aksoy 1981: 19). Üzerinde tartışılmaz. Uzun ve karmaşık fikirler onlar sayesinde kolayca anlaşılıp kavranan düşünceler haline dönüşür. Bu anlatım kıvraklığı sebebiyle toplum tarafından kolayca benimsenirler. Atasözlerinin en önemli özellikleri genelleme yapmaları, bir tezi gündeme getirmeleri ve hemen herkes tarafından bilindikleri için günlük konuşma dilinde kullanılmalarıdır (Dağpınar 1994: 12). Ana dilin imkânlarından faydalanılarak kurgulanan atasözleri, yaşanmış veya yaşanmakta olan bir kültürün göstergesi olarak da bir değer taşımaktadır (Duymaz 1998: 3). Bu bağlamda maddi manevi hayata dair göstergeler, sosyal hayatın organize edilmesi, insani duyguların tezahürü, duygu ve hayal dünyasına ait ipuçları, tabiat şartları ile ilgili tavır ve tutumlar diğer edebî eserlerde olduğu gibi atasözlerinde de dile getirilir. Fakat genellikle bunlar Türkçedeki söz sanatlarının imkânlarından faydalanılarak uygulanır.

Ayrıca her dilde, belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyim adını verdiğimiz ögeler kullanılır. Bunlar da tam veya kısmen kalıplaşmış, halk tarafından benimsenmiş, çoğu gerçek anlamından uzaklaşmış olan, kaynakları bilinmeyen, genelleme yapmadan kullanılan söz gruplarıdır (Dağpınar 1994: 21). Genellikle birkaç kelimeden kurulan deyimler, seyrekle olarak da tek bir kelimenin yan anlamında kullanılmasıyla oluşabilir (Aksan 1993: 83). Bunlar da özel bir anlatım kalıbı olmalarına rağmen genel kural niteliği taşımamaları yönüyle atasözlerinden ayrılırlar (Aksoy 1981: 39).

Atasözleri ve deyimler ait oldukları toplumun kavramlar dünyasını ve o toplumun dünya görüşünü aktaran malzemeler olduğu için onları farklı başlıklarda inceleyerek değişik pek çok mesaja ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda ele aldığımız yel ve sel kavramları insanlığı başından beri ilgilendiren çok önemli iki tabiat olayıdır. İnsanın ilk gözlem malzemesi

şüphesiz ki içinde yaşadığı ortam, hayvanlar, bitkiler ve meteorolojik olaylardır. Bunları gözlemleyerek, yaşayarak elde ettikleri sonuçlar, bunlara dayanarak yaptıkları benzetmeler, zaman içinde toplum tarafından kabul edilerek birer dil kalıbına sokulup atasözü ve deyim hâlinde günümüze kadar ulaşmıştır.

Konuyla ilgili atasözü ve deyimler, Üçer (Sivas: 1988), Beyhan (Ankara: 1997), Aksoy (Ankara: 1984), Hasan (Ankara: 1997), Bölge Ağızlarından Atasözü ve Deyimler (Ankara:1996) kaynaklarından elde edilmiştir.

Yel kelimesi dilimizde temel olarak; *havanın yer değiştirmesinden oluşan esinti, rüzgâr, sel ise; sürekli yağmurlardan veya eriyen karlardan oluşan, geçtiği yerlere zarar veren taşkın su* (Türkçe Sözlük 2005: 1724-2160) anlamlarında kullanılmaktadır. Rüzgâr yağmuru, yağmur da seli getirdiği için her iki tabiat olayı birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bunların yarattığı olumlu ve olumsuz olayların tekrarları ve rastlantıları insanlık üzerinde bu konuda yoğun bir tecrübe oluşmasına, dolayısıyla konuyu anlatan atasözü ve deyimlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece bu tabiat olayları somut bir şekilde, gözleme dayalı tecrübe aktarımı şeklinde ifade edilirken, bunlardan hükümler çıkarılarak genellemeler yapılmış, görünenin arkasındaki görünmeyen anlam yani insan davranışları irdelenmiştir. Başka bir deyişle gerçekçi dünya gözlemleri geniş bir genelleştirme zeminine oturtulurken aynı zamanda ayırt edici özellikler de kazanmıştır. Mesela sel sularının bir yeri basması sonunda ortaya çıkan durum *sel gider kum kalır* biçiminde ifade edilmiştir. Bu genel bir görünüşten, sık rastlanan bir manzaradan hareket ederek verilen bir yargının ifadesidir. Bu öznel yargı atasözü olarak değerlendirildiğinde insanın zihnine başka izlenimler aktarır. Yani somut bir olay soyutlanarak başlangıçtaki temel anlamından uzaklaşır, hayatın görüntüsünün genel konularının ayırt edici bir özelliği hâline gelir (Yemelyanov 2001: 356). Böylece sözün anlamı da değişir ve *geçici durumlara güvenmek doğru değildir* şekline girer.

Konuyla ilgili atasözü ve deyimleri bu yöntemle değerlendirirsek karşımıza hayat davranışları ile ilgili şöyle bir tablo çıkar: Hayatımızda çalışmak çok önemlidir. Ama her çalışan istediği noktaya gelip emeğinin karşılığını alamaz. Kişi ne yaparsa yapsın elinde, yakınında bulunan imkânları ve fırsatları kullanamaz. *Yeldir elek, yeldir saç, elim hamur, karnım aç* sözü bu durumlar içindir. Fakat *baskısız tarlayı yel alır, yel almaya sel alır* deyim çalışmaktan asla vazgeçmemelidir. Ama uğraşlarımız,

yaptığımız işler *yel alıp, rüzgâr satmak* cinsinden boş şeyler olmamalıdır. Bilinmelidir ki *kaba yelsiz kavut yenmez*. Yani insanın bir arzusuna kavuşması için sıkıntı çekmesi gerekir. Çalışma hayatımızda veya bir iş yaparken başarılı olmak için her zaman tek başına gayret etmek yeterli olmayabilir. Zaman zaman başkalarının maddi, manevi katkılarına ihtiyaç duyabiliriz. *Harman hazır, yel nerede* dediğimiz bu durumda kendimizi pek güvende hissetmeyiz. Çünkü her zaman başkasının desteğine ve katkısına güvenilmez. *Yele bakan ele bakar* sözü bu durumu belirtir. Ama sosyal hayatta dayanışma birlik ve beraberlik asla göz ardı edilmemelidir. Çünkü *harman yel ile düğün el ile gerçekleşir*. Ama ortak iş yapacağımız insanları da iyi seçmeliyiz, çünkü kişilikler çok farklı özellikler gösterebilir. *Yeline harman atılmaz* denilen sözüne güvenilmeyen insanlar bizi yarı yolda bırakabilir. *Yel beyinli* yani havai ve uçarı akıllı kişiler de, *yel Allah'ın, kaval elin, üfür Allah'ım üfür* dediğimiz palavracı kişiler de, *başında kavak yelleri esen* hayalperest kişiler de karşımıza çıkabilir. Bunlara karşı dikkatli ve tedbirli olmalıyız.

Tedbir kavramı hayatımızın bütün alanları için geçerlidir. *Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır* veya *dağ başına harman yapma savurursun yel için, sel önüne değirmen yapma öğütürsün sel için, bahara inanma yel olur gider, sulara inanma sel olur gider* sözleri bu durumu belirtir. Ayrıca *selli dereye, yelli bele ev yapılmaz* ve *sel ağzı kum tutmaz*. Tedbir almazsak son pişmanlık işe yaramaz. *Yeldim yeldim yele verdim, emeklerimi sele verdim* dememek için bu konuya özen göstermeliyiz. Aksi halde boşa çaba sarf etmiş oluruz.

Aldığımız tedbirlere rağmen hayat bize sıkıntılar ve acılar da getirebilir. Böyle durumlarda *yel kayadan ne aparır* diyerek güçlü bir duruş geliştirmeli ve *yel olmadan toprak uçmaz* sözünü hatırlayıp olayların sebep ve sonucunu düşünmeli, *doğu yeli çuval doldurur, batı yeli bela getirir* diyerek denenmiş ve sonu belli durumlar için de çok üzülmemeliyiz.

Bir işten verim almak için zamanında hareket etmek de önemlidir. Yani *yel eserken harmanını savurmak gerekir*. Olayların zamanını ve kıvamını iyi ayarlamak lâzımdır. *Yel gelir tepede, sel gelir dereye* diyerek her şeyi yerli yerinde düşünmeliyiz. Aynı zamanda *yelli gün dereye, yelsiz gün tepede* sözüne de dikkat etmeliyiz. Yoksa *başında kavak yelleri eserek* sadece hayal kurmak başarı için yeterli olmaz. Ayrıca *yelin ahiri yağış, şakanın ahiri dögüş* dendiği gibi bazı işlerin sonu en baştan bellidir. Plansız,

programsız, tedbirsiz işlerin sonu *yel üfürdü, sel götürdü* olmaya mahkûmdur.

Küçük kusurlar hayatımızın her döneminde ve alanında olabilir. *Yel değmedik dal olmaz* diyerek hoşgörü kavramının önemini unutmamalıyız. *Yel apara yelinki, yerde kalan benimki* sözüne uyup hakkımıza razı olursak, *sel yokken kum vardı* deyip hayattaki değişiklikleri kabul edersek, çalışmalarımıza *sel ile gelen, yel ile gider* fikrine göre haram karıştırmazsak, *yel aynı yel, sel aynı sel değil* dediğimiz değişik durumlara ayak uyduramazsak, *selin önü alınır, yelin önü alınmaz* diyerek dedikodu ve dile düşmekten uzak durursak, hem iş hem de özel hayatımızda başarılı olabiliriz. Aksi takdirde *yele gidenin yengesi* gibi hem emeklerimiz hem hayatımız boşa gider, bizi kimse tanıyıp bilmez. Ve *yel soğutmaz, sel söndürmez* denilen büyük acıları yaşamayız.

Bazı insanlar *yeli yağmuru dokunmayan cinsten* hiç kimseye faydası dokunmayan, hiçbir işe karışmayan insanlardır. Bunlar *yelden yana dulda ol, gündən yana gölge ol* sözünü hiç duymamış gibi kimseyi koruyup, kollamazlar. Bazı insanlar da her olayın olumsuz yönünü görürler. Bunlara *ağzından yel alsın* diyerek kötümser fikirlerden kendimizi kurtarmaya çalışırız.

Ayrıca iri yarı insanlara *sel kütüğü*, kötümser insanlara da *karartı yeli* yakıştırmaları yapılır.

Görülüyor ki; tabiat olaylarından sadece iki tanesi yel ve sel kavramları esas alınarak yapılan bu değerlendirmede bu olayların insanın yaşama alanında bıraktığı somut izlerin tecrübe hâlinde dile getirilişi, bu tecrübenin de insan düşüncesinin evrimi sonunda atasözüne dönüşerek tamamen yeni anlamlar kazanması izlenmektedir. Günlük hayattaki gözlemlerden çıkarılan hüküm ve genellemeler içeren bu sözler birçok kuşağın ortak üretimidir. Zamanla hükümleri değişmez. Anlattıkları olaydan kaynaklanan savundukları düşünceler hayatın anahtarı hâline gelirler. Bu iki kavramdan hareketle sosyal hayatımızı kolaylaştıran bu anahtar kavramları birer örnekle şöyle sistemleştirebiliriz

1) Çalışmanın önemi (*Yel olmadan toprak uçmaz*)

2) Tedbirli olmak (*Selli dereye yelli bele ev yapılmaz*)

3) Dayanışma duygusu (*Harman yel ile düğün el ile*)

4) Kişilerin özelliklerini tanıma “güvenilmezler, palavracılar, boş ve lüzumsuz işlerle uğraşanlar” (*Yel almak, rüzgâr satmak, yeline harman atılmamak, yel beyinli olmak*)

5) Her zaman başkasına güvenmeme (*Yele bakan ele bakar*)

6) Hayatımızda başkalarına ihtiyaç duyma (*Harman yel ile, düğün el ile*)

7) Olayların sebep sonuç ilişkilerini değerlendirme (*Yelin ahiri yağış, şakanın ahiri dönüş*)

8) Son pişmanlığın fayda etmemesi (*Sel ile gelen yel ile gider*)

9) Olaylar karşısında dirayetli davranabilme (*Yel kayadan ne aparır*)

10) Hayatta tecrübenin önemi (*Selli dereye, yelli bele ev yapılmaz*)

11) Her şeyi yerinde ve zamanında yapmak (*Yel eserken harman savurmak*)

12) Koruyup, kollama duygusu (*Yelden yana dulda ol, günden yana gölge ol*)

13) Harcama duygusu (*Suyuna karışırsa sel suyu güldür güldür akar, karışmazsa ildir ildir akar*)

14) Kaderci olmak (*Yel ese eyyam ola*)

15) Boşuna harcamak (*Yele vermek, sele gitmek*)

16) Şartların değişmesi (*Yel aynı yel, sel aynı sel değil*)

17) Hakkına razı olmak (*Yel apara yelinki, yerde kalan benimki*)

Sonuç olarak bu anahtar kavramlar insan hayatında yer alan davranış ve tutum özelliklerini açıklamaktadır. Sahip olunması gereken beceriler,

hayattaki beklentiler, farklı karakter özellikleri, derinlemesine anlatılacak felsefi kavramlar atasözü ve deyimlerle kısaca ifade edilmekte, böylece sözü edilen konularda hem problemlerin çözümü hem de bilgi analizi kolaylaşmaktadır.

Bu çalışmada yel ve sel gibi önemli iki tabiat olayını ele alan sözler üzerinde durulmuş, bunların anlamdaşları veya yakın anlamlıları olan rüzgâr, esinti, kasırga, fırtına, su, dere, ırmak gibi kavramlar ele alınmamıştır. Bu iki kavramı barındıran atasözü ve deyimlerin hayatın gerçeklerinin gözlemlenmesinden doğduğunu, bu gözlemlerin insanın idrak sahasına girerek dile yansıdığını ve kalıp anlatımlar hâline girdiğini söyleyebiliriz. İnsanoğlu tabiatla ilişkisi neticesinde şiddetli rüzgârların ve taşan suların sonuçlarını görmüş, deneme yanılma yöntemi ile bu şartlara uyum sağlayarak tecrübelerinden edindiği bilgileri düsturlaştırmıştır.

Atasözlerimiz ve deyimlerimizdeki farklı motiflerin değerlendirilmesi insanımızın hayatını, hayati düşünüş ve davranışlarını, sosyal hayatın kurallarını gösteren ilkeleri anlamamıza yardımcı olacaktır.

KAYNAKLAR:

- Aksan, Doğan (1993), *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
Aksoy, Ömer Asım (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayını.
Beyhan, Ali İhsan (1997), *Yöremizden ve Çevremizden Deyimler, Atasözleri*, Ankara: Niğde Vakfı Yayını.
Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler C.1, 11 , (1996), Ankara: TDK Yayını.
Dağpınar, Aydın (1994), *Tıpkı ve Benzer Türk -İngiliz Atasözü ve Deyimleri*, Ankara: Kerem Matbaası.
Divanü Lügat-it Türk, “Besim Atalay Tercümesi” (1986), Ankara: TTK Yayını.
Duymaz, Ali (1998), “Balıkesir’den Derlenen Atasözleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *1. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu*, Balıkesir Üniversitesi Yayını, s. 334-342.
Elçin, Şükrü (1977), *Türk Dilinde Atalar Sözü*, *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Folklor Dairesi Yayını, s.137-150.
Hasan, Hamdi (1997), *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözü ve Deyimler*, Ankara, TDK Yayını.
Türkçe Sözlük (2005), Ankara, TDK Yayını.

- Üçer, Müjgân (1998), *Atalar Sözü Yerde Kalmaz*, Sivas Halk Kültürü Araştırmaları Yayını.
- Ülkütaşır, M. Şakir (962), Türk Atasözlerinin Menşe ve Mahiyeti, *Türk Folklor Araştırmaları* Sayı . 158, s.2840-42.
- Yemelyanov, N. V “Çeviren, Ayhan Çelikbay” (2001), Yakut Atasözleri ve Deyimlerinin Kökeni, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek, S. 2, s. 354-379.